

Erdei Ferenc: Magyar város

„Erdei Ferenc — talán leginkább minden általam ismert közéleti és szellemi ember között — a legágabb értelemben és a legtevékenyebben XX. századi ember volt. Paraszti eredete ellenére, vagy éppen ezért.”

Granasztói Pál: *Alakok, álmok*. Bp. 1974.

A város, a rohamosan fejlődő és folyton átalakuló város az újkor legnagyobb lehetőségeinek s gondjainak egyike. A puszta statisztika, a növekedés példátlan üteme magában is érzékelteti a városprobléma jelentőségét. 1750 és 1960 között a világ népessége 720 millióról 3000 millióra szaporodott, tehát körülbelül 300 százalékkal. Ugyanekkor az 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban lakók száma 22 millióról 900 milliónál is többre növekedett, ami 4100 százaléknak felel meg. A városi lakosság tehát 1750 és 1960 között majdnem 14-szer gyorsabban növekedett a világ népességénél. Az elmúlt másfél évtizedben még erősebben gyorsult ez a növekedés, úgyhogy ma már a világ népességének jóval több, mint fele városokban lakik. A „mágikus” 2000-re pedig 80—95 százaléknyi városlakót jósolnak a futórológusok. Korunk tehát ebből a szempontból úgy is tekinthető, mint a Föld „városi-bolygóvá” válásának a periódusa. Érthető hát, hogy egy annyira izig-vérig XX. századi embert, mint Erdei Ferenc, intenzíven és tartósan foglalkoztatott a város szerteágazó és hihetetlenül összetett problematikája. S mivel mint kutató szociológust a néki empirikusan leginkább megközelíthető anyag, s mint tenni kész politikust a honi valóság érdekelte elsősorban, szükségképpen a Nagyalföld városainak különleges fejlődése felé fordult a figyelme. A *Futóhomok* „Három város” fejezetébe tömörített s immár klasszikus mezőváros-anatómiától a *Város és vidék*ében kifejtett városdinamikáig évtizedeken keresztül szemlélte és vizsgálta páratlan érzékenységgel a nagyalföldi autochton városfejlődés gazdasági, társadalmi és kulturális jellegzetességeit; élelátása és munkabírása egy egész városkutató intézet munkásságát pótolta. Ebben a sok évtizedes munkában különleges helyet foglal el a *Magyar város*: a szociológus summázza benne várostudományi gondolatait és vizsgálódásait, ugyanakkor azonban a forradalmár — a leendő államférfi — is szolgálni kívánja véle a pillanat aktuális követelményeit. A *Futóhomok*hoz hasonlóan a *Magyar város* is tudatformáló könyv, s így mai, új kiadásában sem tekinthetünk el azoktól a tudati körülményektől, amik közepette — s megváltoztatására — született.

A harmincas évek hivatalos Magyarországa hangosabban és handabandásabban magyarkodott tán még a millenniumi kor ezeréveskedőinél is. Nem győzött betelni az „ősi magyar erények” dicsőítésével, amiket persze többnyire a germán hős- és polgármondák Wagneren—Goethén keresztül lecsorgott elemeiből rakott össze. Cseppet sem zavarta a hivatalosakat, hogy ebből az ő nagy ősi magyarságukból az itt

lakók túlnyomó többsége — a parasztság és a munkásság — úgyszólván teljesen ki-
maradt; felsőbbrendűségük tudatában mit sem törődtek ők a tömegekkel. Mindjárt
megrendült azonban felsőbbrendűségük, mihelyst mítoszai helyett a valóságot ha-
sonlították össze a fejlett Nyugattal. Kivált az alföldi városok miatt restelkedtek,
hogy úgy elmaradnak a szabályos tisztára fegyelmezett-sepert német városok ké-
sége. Szégyenlették a messzire nyúló széles-poros utcákat, a zömmel földszintes háza-
kat, a falusias városképet, a centrumig „bemerészkedő” szegénységet. Itt-ott építet-
tek is nagy gyorsan néhány puccos-proccos neobarokk középületet s iszonyúan ronda
bérházat, hogy legyen valami mutogatnivaló. Legfőképpen azonban bűnbakok keres-
tek — és találtak — a történelemben, no meg a „buta paraszt” nemtörődömségében.
Ezért támadt Erdei Ferenc elsősorban az úri rend — olykor igen rangosan tált —
történelemhamisítása ellen a *Magyar városban*. Bebizonyította, hogy az alföldi váro-
sokban éppen a „szégyenlenivaló” az eredendően magyar, s hogy éppen ez az, ami
elfogulatlan történész és szociológus szemmel tekintve mintaszerű, lángeszű meg-
oldásnak bizonyul.

Mert mi is ez a „szégyenlenivaló” a magyar mezővárosokban? Az, hogy meg-
teremtették a falu nélküli, a városi mezőgazdaság lehetőségét és gyakorlatát! A ma-
gyar mezővárosi parasztok fölfedezték, hogy miként lehet városi lakosként földet
művelni. Lerázhatták így a falu és a földesúr bilincseit, kiléphetek a falusi föld-
művelők gazdasági és szemléleti korlátaiból; városi szabad paraszttá, valóságos
polgárokká emelkedhettek, s megőrizhették szép városi szabadságukat — ez a pél-
dában a csaknem egyedüli — mezőgazdasági termelés alapján. Ez a mezővárosi
létforma lényege: ez a nagy reátermetség és elszánás a szabad városi életre. Az,
hogy milyen úton-módon sikerült elérniük, a történelmi s a gazdasági lehetőségek
miféle hasznosításával, inkább már találékonyaságukat dicséri.

Egyetlen alapelvet, a lakás és a mezőgazdasági termelés elválasztását variálták
úgyesen és sokféleképpen. Ezt a réges-régen elhagyott — de el mégsem felejtett —
ősi nomád, szokást kényszerből elevenítették föl a török időkben a városba vagy a
sok kicsi faluból nagyfaluvá halmozódott közsébe tömörült parasztok, s a rendiség
alól fölszabadult szabad városi vagy majdnem városi élet előnyeit akkor sem adták
föl, amikor a török kiűzetése után újból szolgaságra akarták kényszeríteni őket a
hadak nyomában visszaszivárgó urak. Meg azután a XVIII. század első felében még
az állattenyésztés maradt a gazdálkodás fő formája, s ehhez szinte jobban is illett a
városivá „modernizált” nomád kettős szállásrendszer, mint a falusi. A város alatti,
eredetileg állattartás céljait szolgáló kertekben s kissé távolabb, a belső legelőnek
meghagyott kertek alatti övezeten túl kihalított szántóföldeken folyhatott a növény-
termelés, a messzi tágas pusztákon pedig a nagyméretű rideg állattartás. De a
XVIII. század közepétől kezdve a nagy gabonakonjunktúra és a népesség természe-
tes szaporodása egyaránt a növénytermelés, kivált a szántóföldi gabonatermelés
fokozását követelte. A belső legelőt feltörni nem lehetett, annál kevésbé, mert a
földműveléshez is nélkülözhetetlen jószág táplálóterületéről volt szó. Tíz kilométerre-
viszont meg alig érdemes naponta kijárni a föld megmunkálása végett. „Ezen a
ponton példátlan dilemma elé került az összetömörült falvak és az állattartó váro-
sok népe. Két lehetőség között választhatott”: vagy visszaállítja a régi falurendszert,
vagy a nagyobb közösségben lakás mellett dönt, de akkor ki kell találjon valamit a
távolí földek megmunkálására. „A magyar Alföld földművelői az utóbbi lehetőséget
választották, s ezzel példa nélkül álló földművelési rendszer kitalálásának a felada-
tát vállalták magukra. Nem kellett azonban semmi újat kitalálni, csak elég bátor-
nak és következetesnek lenni ahhoz, hogy az állattenyésztésben alkalmazott kettős
szállásrendszert a növénytermelésre is merjék alkalmazni... Valóban megtörtént a
XVIII. század második felében minden mezővárosi településen a távolabbi szántó-
földek kiosztása, és ezek a távoli szántóföldek mind tanyaföldek lettek.” A tanyán
futott össze a gazda teljes állattartása és növénytermelése, maga és családja azon-
ban — s ha voltak, zsellérei is — városi lakosok maradtak; húsz-harminc kilométer-
heti egyszer-kétszer éppenséggel nem bejárható távolság. Úgyhogy „a mezei

termelés minden intézménye kikerült a város belterületéről, s ott ezentúl csak a lakás és a többi városi szerepek épületei maradtak, s ezzel a mezőváros gyökeresen és visszatéríthetetlenül elválasztotta magát a falurendszerű telepektől". Olyan nagy volt az új mezővárosi fejlődés energiája, hogy eredetileg más jellegű városokat is, például kereskedővárosokat mint Debrecen vagy Kecskemét, a maga formájára alakított.

A tanyás mezőgazdálkodás a magyar Alföldön elsődrendű urbanizációs tényezővé vált, olyanra, mint egyebütt az ipar, a forgalom, az igazgatás. Az utóbbi funkciókat sűrítő városokkal ellentétben azonban a mezőváros nem maga alá, hanem magához szervezte a vidéket: a mezőváros esetében nincsen falu-város ellentét; a tanyás gazdálkodás — példátlan tájszervező erővel — úgy fogott össze egy egész nagy vidéket, hogy efféle ellentét föl sem merülhetett. A tanyasiak szervesen beléptartoznak a város társadalmába, a város a maga „fórumával” tökéletes parasztdemokráciát valósított meg. „Ez a társadalmi teljesítmény volt az alapja annak, hogy ma összehasonlíthatatlanul több energiát és fejlődőképességet mutat az alföldi mezővárosi parasztság, mint a dunántúli vagy más keleti falvas tájak parasztja.” Pedig a mezővárost többnyire még csak kedvező földrajzi helyzet sem segítette. Mezővárosaink legtöbbször „nem a táj földrajzi erőiből merítette városi energiáit, hanem maga teremtetett városi energiákat, idővel azonban a megtelepülés visszahatott a tájra: ma már minden mezőváros egy-egy tájnak a központja, s nem lehet mondani, hogy egy-egy város vonzásterületébe eső táj ne különböznék termelésben, társadalmi életben és táji jellegben is a másiktól”.

A mezővárosi fejlődés első nagy lendülete töretlenül tartott a XIX. század közepéig. Nemcsak az ipar, a forgalom, az igazgatás feladatait oldotta meg, együttműködve, s ha kellett, dacolva a rendi vármegyével, hanem jelentős kulturális energiákat is szabadított fel. „A debreceni cívis, a jászkun és a hajdú szabados parasztság kultúrája olyan polgárius hajlamokat mutat, mely mindenkor lényegesen megkülönbözteti a jobbágyparasztság kultúrájától. Arra is volt ereje és hajlandósága a mezővárosi társadalomnak, hogy egy-egy magasabb kultúrintézménynek adjon hajlékot. Itt nemcsak Debrecennek és Szegednek az ősi iskoláiról van szó, hanem azokról a kisgimnáziumokról, amelyek sorba megjelentek csaknem minden alföldi mezővárosban, mint a magasabb kultúrába való emelkedés lépcsői”. Micsoda historiográfiai új földrész körvonalait pillantotta itt meg Erdei, s hány történészünk vette észre! Barta János és Julow Viktor kivételével senkinek eszébe sem jutott, hogy a honi felvilágosodás autochton mezővárosi fejlődésre is alapozható lenne, nemcsak Göttingára, Bécsre és a barokk főurak szekfűgyulai fényességére! Hasonlóképpen a XIX. század eleji „urbanizációs elmaradottságunk” is igencsak másképpen látszana a mezővárosi fejlődés fényében, hiszen még az ifjú Pest tüneményes előretöréséből sem hiányoztak — az ipari, forgalmi, igazgatási és kulturális tényezők mellett — jóféle mezővárosi energiák. Másfél évszázad honi történetét kellett volna, kellene megírni Erdei felismerései nyomán: a rendi és birodalmi bilincsekből kitörni készülő, kitörő autochton magyar városi fejlődés történetét.

A XIX. század közepétől kezdve — és ez már nemcsak történészek, hanem szociológusok, közgazdászok, városépítészek és politikusok érdeklődésére is tartozik — lényegesen megváltoztak a mezővárosi fejlődés körülményei és feltételei. Erdei részletesen elemzi a sokféle és szövevényesen kölcsönható tényezőt: a természetes szaporodás következtében jelentkező földszükét s szomorú társadalmi következményeit, a tanyarendszer elfajulását városból kiszorultak állandó lakhelyévé, a tanyai cselédek áldozatul dobását mások városiasodásának kedvéért, kevesek meggazdagodását sokak elszegényedésének a rovására, a régi és a hozzájuk törleszkedő új urak fokozatos elburjánzását a városi igazgatásban, a túlfellett tisztviselőréteg kiképződését, a megyei urak önhitt és elvtelen magyarkodását, a város kiszolgáltatottságát helyi vezetőknek, legfőképpen pedig és legrészletesebben az ipar és a forgalom hiányát. És ami a legfontosabb: megkeresi ennek az elmaradottságnak a történeti — és többé-kevésbé esetleges — okait, s megmutatja, hogy egyáltalában nem tartozik

a mezővárosi fejlődés lényegéhez. Ellenkezőleg, a távoli vidékre támaszkodó — azaz egyedül igazán városfejlesztő — „iparnak tökéletesen adottak a föltételei, minden mezővárosban csakúgy, mint a kiviteli kereskedelemnek: jelen van a mezőgazdasági termelésű nyersanyag, ennek a földolgozása a helyi ipar föladata, hogy aztán a kereskedelmi forgalom távoli vidékekre szállíthassa a kész termékeket”. Mint ahogyan a XIX. század végén el is indult valami hasonló, amikor elsősorban agrárproletárok, zsellérek megteremtették — Makón, Cegléden, Kecskeméten, Szegeden — azt a magas szintű kerti kultúrát, ami a mezővárosi fejlődés újabb hullámának a hordozója volt. Kihagyva mintegy a telkesgazda-állomást, „egyenesen iparszerű termelést folytató kisvállalkozók lettek, akik minden parasztok közt a legkevésbé őrzik a paraszthagyományokat.” Ők „fejlesztették tovább a mezőgazdasági város értelmét.” A következő lépés azonban most már csak „az ipari termelés nagyarányú kifejlődése lehet”. „Ez a tényező hiányzik ahhoz, hogy a mezővárosainkban levő összes, városi fejlődést biztosító lehetőségek kiaknáztassanak.” A mezővárosi fejlődés új korszakát csak az intenzív iparosodás indíthatja el. Ezért tekinti Erdei Ferenc — a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején! — „a városfejlesztés legenergiusabb hajtóerejé”-nek a szervezett és aktívan politizáló munkásságot. „Ha idegen is gondolkodása a mezőváros eszméjével szemben, annak végeredményben nem árt, mert éppúgy általános városiasodást követel, mint ahogy valaha a mezővárost alapító parasztság tette.” Ez volt Erdei Ferenc könyvének égetően aktuális mondanivalója akkor. Ezért és így kötődött minden oldalával és minden mondatával korához, melynek tudatát formálni kívánta.

A könyv azonban ma sem csupán történelmi jelentőségű. Erdei mezővárosmodellje ugyanis egy olyan „országterv” kiindulási pontja lehet, amely „alkalmas arra, hogy a falvakat fölöslegessé tegye. Általa lehetséges az, hogy egy ország csak városokból álljon, s lehetséges az, hogy egy ország népe mindenestül a városnak megfelelő nívón éljen. Képes ez a rendszer azt megvalósítani, hogy egy ország egészében egy nagy belsőség legyen, amely a belsőségnek megfelelő termelési és szellemi kultúrát képviseli. ... Urbanizmust jelent tehát ez a fölfogás, egyetemes érték-követelményt, amely nem hajlandó olyan hierarchiába belenyugodni, amely egy kisebb rész magasabb fejlődését egy nagyobb rész alávetése révén biztosítja.”

Ez akkor nyilván utópiának látszhatott. Ellenben ma, amint a *Város és vidék*-ben számtalan példával igazolta Erdei Ferenc, okosan tervezett iparosítással, közlekedéshálózattal, termelőszövetkezetekkel, állami gazdaságokkal közelebb lehetnénk hozzá, mint bármikor. Hiszen például a mai külterületi telepek — amint Hódmezővásárhely termelőszövetkezetei kapcsán reámutat — „akár gazdasági, akár lakótelepek, mindenképpen városrészek lesznek. S a legérdekesebb az egészben, hogy ugyanúgy városrészek lesznek, mint a két, évszázad előtti tanyák is városrészek voltak ugyanazon a helyen, csak éppen más üzemi formában”. Nincs tehát okunk ma sem a mezővárosi hagyományok megtagadására. Ellenkezőleg, a feladat „a mezőváros történeti alapjaira építeni fel a város jövő képét, nem pedig valami kigondolt sablont ráerőltetni a városra”. A szocialista Magyarország városhálózatába tökéletes természetességgel illeszkedhetnének a tájszervező mezővárosok, s közbük itt-ott országos és annál is nagyobb gazdasági és kulturális hatósugarú nagyvárosok, mint amilyenek Szeged, Debrecen lehetnének... De az ország határain túl is fontos a mezőváros példája, „mert ez a városszervezet adja a megoldását a mezőgazdasági népesség városba való szervezésének”, ami — a fejlődő világ városainak szélén földművelőkből halmozódó nyomornegyedek fájdalmasan bizonyítják — korunk legnagyobb gondjainak egyike. A *Magyar várost* tehát ugyanolyan joggal kezdhette volna Erdei Ferenc úgy, mint a *Város és vidékét*: „A kor általános kérdéseire keresem a konkrét feleletet...” Éppen ez a világranyitottság Erdei Ferenc gondolkozási nagyságának legfényesebb bizonyítéka s egyben magyarságának legfőbb jellegzetesége. (*Akadémiai*, 1974.)

VEKERDI LÁSZLÓ